

Konstrukcja odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, w aspekcie fundamentalnej zasady porządku prawnego — prawa do obrony

ANETA TERESA MAJOWSKA

Katedra Prawa Finansowego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego

Zasada prawa do obrony funkcjonuje w polskim porządku ustawowym jako jedna z głównych dyrektyw wymiaru sprawiedliwości, określająca stanowisko procesowe oskarżonego. Sytuację prawną oskarżonego poza zasadą prawa do obrony kształtuje na równi zasada domniemania niewinności. Zarówno podmiot występujący w procesie karnym w charakterze podejrzanego czy oskarżonego, jak i taki podmiot, wobec którego dopiero zostały podjęte inne czynności zmierzające do przedstawienia mu zarzutów, jest — jak słusznie się podkreśla w doktrynie — podmiotem, a nie przedmiotem procesu karnego¹. Nie ulega wątpliwości, iż jego szczególne umiejscowienie w procedurze karnej, w której zagrożony jest karą, uzasadnia konieczność ochrony i obrony jego praw.

Polskie prawo gwarantuje oskarżonemu prawo do obrony, rozumiane w literaturze jako prawo oskarżonego do obrony swoich interesów

¹ P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Kraków 2006, s. 196–197.

w postępowaniu, ujmowane w dwóch różnych aspektach: jako obrona formalna — oznaczająca procesową działalność obrońcy oskarżonego — oraz obrona materialna, stanowiąca czynności podejmowane przez samego oskarżonego².

Prawo do obrony ma charakter zasady konstytucyjnej, wyrażonej w treści, iż każdy, przeciw komu jest prowadzone postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania, w szczególności poprzez wybranie obrońcy lub korzystania — na zasadach określonych w ustawie — z usług obrońcy z urzędu³. Ponadto prawo do obrony zapewniają uregulowania międzynarodowe, chociażby treść art. 14 ust. 3 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych czy też Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, stanowiąca w art. 6, iż każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia,

b) wyposażenia w odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony,

c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie dysponuje wystarczającymi środkami na pokrycie kosztów obrony — do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, w sytuacji gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości,

d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach, jak świadków oskarżenia,

e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie⁴.

² J. Grajewski, L.K. Paprzycki, S. Steinborn, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. I (art. 1–424 k.p.k.), Kraków 2006, s. 50–51.

³ Artykuł 42 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483).

⁴ Artykuł 6 ust. 3 lit. c Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., (Dz.U. z 10 lipca 1993 r., Nr 61, poz. 284 ze zm.);

Także przepisy k.p.k. ponawiają dyrektywę prawa do obrony⁵. Artykuł 6 k.p.k. dotyczy wprost prawa oskarżonego do obrony w aspekcie materialnym i formalnym. Na jego podstawie oskarżony ma prawo podejmowania wszelkich działań zmierzających do jego obrony, a więc przysługuje mu prawo odmowy wyjaśnień, nieprzyznania się do winy, zmiany swoich wyjaśnień stosownie do kształtowanej linii obrony czy też prawo skorzystania z pomocy profesjonalnego obrońcy. Pozwala także oskarżonemu podejmować niezakazane prawem działania w celu obalenia zarzutu popełnienia czynu zabronionego albo złagodzenia grożącej mu odpowiedzialności. Oskarżony może więc składać takie oświadczenia wiedzy dotyczące zarzucanego czynu, jakie sam uzna za celowe i korzystne dla siebie w toczącym się postępowaniu karnym. Ponadto zgodnie z art. 74 § 1 k.p.k. oskarżony nie ma obowiązku dowodzenia swej niewinności, toteż przerzuca się ciężar dowodu na oskarżyciela, oraz nie ma obowiązku dostarczania dowodów na swoją niekorzyść, co wiąże się bezpośrednio z normą pochodzącą z treści art. 175 § 1 k.p.k., z której wynika prawo oskarżonego do odmowy składania wyjaśnień. Jednak — co podkreślane jest w orzecznictwie — prawo do obrony winno być przede wszystkim realne, co oznacza, iż oskarżony powinien mieć czas na przygotowanie się do obrony, w tym uzgodnienie linii obrony z obrońcą, a także możliwość bronięcia się osobiście przed sądem pierwszej i drugiej instancji. Powinien być nadto pouczone przez organa procesowe o podstawowych uprawnieniach umożliwiających obronę, także o treści art. 451 k.p.k.⁶

Przechodząc do zagadnienia wyznaczania granic określających, jak daleko może posunąć się podmiot we własnych działaniach, realizując swoje konstytucyjne i ustawowo zagwarantowane prawo, wspomnienia wymaga fakt, iż nakreślenie zakresu prawa do obrony jest niezwykle istotne dla późniejszej analizy jego ograniczeń. Urzeczywistnieniem tego prawa jest mianowicie:

Art. 14 ust. 3 lit. d Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz.U. z 29 grudnia 1977 r., Nr 38, poz. 167).

⁵ Artykuł 6 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. k.p.k. (Dz.U. z 1997 r., Nr 89, poz. 555 ze zm.).

⁶ Wyrok SN z dnia 6 stycznia 2004 r., V JKK 323/03, „Prokuratura i Prawo, dodatek Orzecznictwo SN, SA, NSA i TK” nr 5/2004, poz. 3.

— możliwość podejmowania osobiście przez podmiot, który znalazł się w specyficznej sytuacji, zagrożonej przewidzianą przez prawo karne celową dolegliwością w postaci kary lub środka karnego, wielu czynności — a są to uprawnienia wynikające z bycia stroną procesową, m.in.: prawo do inicjatywy dowodowej, do uczestniczenia w czynnościach dowodowych, zaskarżania decyzji procesowych, prawo wglądu do akt sprawy⁷, a także uprawnienia przysługujące wyłącznie oskarżonemu — prawo do składania wyjaśnień, prawo do milczenia, ochrona prawna wynikająca z zakazu *reformationis in pius*, związana z zaskarżeniem orzeczeń;

— prawo do korzystania z pomocy obrońcy (obrona formalna), na zasadzie obrony obowiązkowej w sytuacji, kiedy to stopień rozwoju umysłowego oskarżonego, jego ułomność oraz stopień zawilości lub waga sprawy tej obrony wymaga⁸; jest wypełniana poprzez obronę z wyboru lub z urzędu bądź na zasadzie obrony nieobowiązkowej, dokonywanej zgodnie z wolą oskarżonego;

— nakazanie organom procesowym poprzez przepisy prawne dokonywania czynności także na korzyść podmiotu podejrzanego, m.in. poprzez uregulowanie wynikające z treści art. 4 k.p.k., zobowiązującej organy prowadzące postępowanie karne do badania oraz uwzględniania okoliczności postępowania zarówno na korzyść, jak i na niekorzyść oskarżonego⁹.

Kluczową gwarancją „równowagi broni” między oskarżycielem a oskarżonym, a ponadto urzeczywistnienia prawa do obrony, jest prawo do korzystania z pomocy obrońcy, który jest w stanie zająć równoprawne prokuratorowi miejsce przed sądem. Nie oznacza to jednak, że oskarżony jest związany opinią swojego obrońcy. Jeśli zdecyduje się na określoną linię obrony, obrońca nie powinien utrudniać mu wykonania tej decyzji¹⁰.

⁷ T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Kraków 2005, s. 46–48.

⁸ Artykuł 79 i 80 k.p.k.

⁹ K. Marszał, S. Stachowiak, K. Zgryzek, *Proces karny*, Katowice 2005, s. 111–115.

¹⁰ A. Błachnio-Parzych *et al.*, *Rzetelny proces karny w orzecznictwie sądów polskich i międzynarodowych*, red. P. Wiliński, Warszawa 2009, s. 57–58.

Z punktu widzenia dalszych rozważań jest ponadto istotne zagadnienie wglądu do akt sprawy przez obrońcę podejrzanego, jak również przez niego samego, stanowiące fundamentalne prawo podmiotu narażonego na poniesienie negatywnych konsekwencji toczącego się procesu karnego. Należy podkreślić rolę dostępu do akt sprawy, a więc do zgromadzonego materiału dowodowego, będącego warunkiem koniecznym realności prawa do obrony w toku postępowania. W zakresie postępowania przygotowawczego k.p.k. statuuje, że jeżeli ustawa nie stanowi inaczej, stronom — a więc również podejrzanemu i jego obrońcy — udostępnia się akta, umożliwia się sporządzanie odpisów i kserokopii oraz wydaje odpłatnie uwierzytelnione odpisy lub kserokopie¹¹. Niniejsze uprawnienie podejrzanego i jego obrońcy, stanowiące odstępstwo od zasady tajności dominującej w tym stadium procesu, uzależnione jest jednak od zgody prowadzącego postępowanie przygotowawcze. Podejmując odmowną decyzję, organ ten kieruje się zracjonalizowanym uznaniem wynikającym z konkretnego stanu faktycznego danej sprawy oraz fazy, w jakiej sprawa ta się znajduje¹².

Mając na względzie powyższe uwagi podkreślające prawo do obrony jako zasadę konstytucyjną, a także zasadę funkcjonującą jako podstawa prawa międzynarodowego, trudno uznać za niesprzeczną i spójną z obecnie obowiązującym stanem prawnym normę bezpośrednio ograniczającą prawo do obrony. Mowa w tym miejscu o szczególnej formie obrony podmiotów zbiorowych.

Przechodząc na grunt ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, należy przede wszystkim wskazać, iż konstrukcja tej instytucji stanowi, od momentu jej wprowadzenia do polskiego porządku prawnego w roku 2002, swoiste *novum* w ustalaniu odpowiedzialności podmiotów, została bowiem określona w oderwaniu od koncepcji odpowiedzialności opartej na winie w jej karnomaterialnym rozumieniu. Ustawodawca nawiązuje bowiem w tym uregulowaniu do zawinienia w wyborze bądź zawinienia organizacyjnego.

Podmiotem zbiorowym odpowiedzialnym na gruncie tej ustawy jest osoba prawna oraz jednostka organizacyjna niemająca osobowości praw-

¹¹ Artykuł 156 § 5 k.p.k.

¹² J. Grajewski, L.K. Paprzycki, S. Steinborn, *op. cit.*, s. 431–433.

nej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, z wyłączeniem Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego i ich związków, a także spółka handlowa z udziałem Skarbu Państwa, jednostki samorządu terytorialnego lub związku takich jednostek, spółka kapitałowa w organizacji, podmiot w stanie likwidacji oraz przedsiębiorca niebędący osobą fizyczną, a także zagraniczna jednostka organizacyjna¹³. W zakresie określonym powyższą definicją nie mieszczą się m.in. osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, wykonawcy prowadzący działalność na podstawie odrębnych przepisów, tacy jak radca prawny czy architekt¹⁴, lub też osoby fizyczne działające w formie spółki cywilnej (tylko w wypadku, gdy współnikami spółki cywilnej są wyłącznie osoby fizyczne).

Na tle tak sformułowanego pojęcia problematyczne wydaje się ustalenie, czy spółka cywilna podlega reżimowi analizowanej ustawy. Według stanowiska zajmowanego przez Z. Kwaśniewskiego¹⁵ czy A. Szewczyk — spółka cywilna nie jest podmiotem zbiorowym w rozumieniu ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych¹⁶ (odmiennie A. Bartosiewicz¹⁷). Spółka ta nie ma bowiem osobowości prawnej, nie ma też zdolności prawnej, co pozwoliłoby ją uznać za jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej. Trudno również zgodzić się z tezą o możliwości uznania katalogu podmiotów z art. 2 ustawy za otwarty i w związku z tym domniemania podstaw odpowiedzialności spółki cywilnej¹⁸. Spółka cywilna nie jest zaliczana do wyodrębnionych

¹³ Artykuł 2 ustawy z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (t.j. Dz.U. z 2012 r., Nr 768, ze zm.), dalej: „ustawa”.

¹⁴ K. Papke-Olszuskas, K. Woźniewski, *Uczestnicy postępowania w sprawach odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych*, AGK 2003, nr 3, wydanie specjalne, s. 193; P. Lisiecki, *Dokumenty potwierdzające spełnienie warunków udziału*, „Monitor Zamówień Publicznych” 2010, nr 12, s. 41 nn.

¹⁵ M. Filar, Z. Kwaśniewski, D. Kala, *Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, Toruń 2003, s. 44–45.

¹⁶ A. Szewczyk, *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za przestępstwa skarbowe*, „Monitor Podatkowy” 2004, nr 2, s. 29–30.

¹⁷ A. Bartosiewicz, *Spółki osobowe a odpowiedzialność podmiotów zbiorowych*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, nr 9, s. 56–57.

¹⁸ A. Antoniak-Drożdż, *Zakres podmiotowy ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 2, s. 111 nn.

organizacyjnie jednostek, przedsiębiorcami zaś są jej wspólnicy, lecz nie sama spółka¹⁹.

Szczegółowe zakreślenie zbioru podmiotów odpowiedzialnych na podstawie ustawy należy rozpocząć od wskazania normy wynikającej z prawa cywilnego, a mianowicie — osobami prawnymi są Skarb Państwa oraz inne jednostki organizacyjne, którym przepisy szczególnie przyznają osobowość prawną²⁰. O nadaniu osobowości prawnej przesądzają nie okoliczności faktyczne, lecz wola ustawodawcy. Przepisy przyznające osobowość prawną znajdują się w różnych aktach prawnych, przykładowo: spółki kapitałowe²¹ z wyłączeniem spółek utworzonych samodzielnie przez państwowe lub samorządowe osoby prawne, Bankowy Fundusz Gwarancyjny²², Naczelna Rada Adwokacka, izby adwokackie, zespoły adwokackie²³, Krajowa Izba Radców Prawnych, okręgowe izby radców prawnych²⁴.

Poza osobami prawnymi należy pamiętać także o podmiotach zbiorowych w formie jednostek organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej, którym odrębna ustawa przyznaje zdolność prawną. Zdolność prawna jest w tym wypadku samodzielną, przyznaną przez ustawodawcę, odrębną od osobowości prawnej, cechą normatywną tych jednostek. Grupa omawianych jednostek organizacyjnych o przyznanej wyłącznie zdolności prawnej ma charakter kręgu zamkniętego (*numerus clausus*²⁵), do którego zaliczane są przede wszystkim wspólnoty mieszkaniowe²⁶,

¹⁹ W. Jarocho, *Prawnokarna ochrona praw konsumentów*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2004, nr 6, s. 6.

²⁰ Artykuł 33 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. k.c. (Dz.U. z 1964 r., Nr 16, poz. 93 ze zm.).

²¹ Artykuł 4 § 1 pkt 2 ustawy z dnia 15 września 2000 r. k.s.h (Dz.U. z 2000 r., Nr 94, poz. 1037 ze zm.).

²² Artykuł 3 ust. 2 ustawy z dnia 14 grudnia 1994 r. o Bankowym Funduszu Gwarancyjnym (t.j. Dz.U. z 2009 r., Nr 84, poz. 711 ze zm.).

²³ Artykuł 10 ustawy z dnia 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze (t.j. Dz.U. z 2009 r., nr 146, poz. 1188 ze zm.).

²⁴ Artykuł 5 ust. 2 ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (t.j. Dz.U. z 2010 r., nr 10, poz. 65 ze zm.).

²⁵ *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, red. B. Giesen, Warszawa 2009, s. 366–367.

²⁶ Artykuł 6 ustawy z dnia 24 czerwca 1994 r. o własności lokali (t.j. Dz.U. z 2000 r., Nr 80, poz. 903 ze zm.); Uchwała SN z dnia 23 września 2004 r., III CZP 48/04,

spółki handlowe osobowe²⁷, spółki kapitałowe w organizacji²⁸, główny oddział zagranicznego zakładu ubezpieczeń²⁹. Omawiane podmioty zbiorowe ponoszą odpowiedzialność na gruncie ustawy wyłącznie w następstwie łącznego wypełnienia przesłanek wskazanych w treści niniejszej ustawy.

Podjmując analizę granic odpowiedzialności podmiotów zbiorowych, należy przede wszystkim wskazać, iż w ogólnym ujęciu „odpowiedzialność prawna” oznacza „zarówno na gruncie przepisów prawa, jak i nauki prawa we wszystkich dyscyplinach prawniczych, zasadę ponoszenia przez podmiot przewidzianych prawem ujemnych konsekwencji za zdarzenia lub stany rzeczy podlegające ujemnej kwalifikacji normatywnej i przypisywalne prawnie określonemu podmiotowi w danym porządku prawnym, które to zdarzenia lub stany ujemnie oceniane przez prawo przynoszą szkodę lub wyrządzają krzywdę innym podmiotom”³⁰. Według innego poglądu odpowiedzialność prawna jest oparta zasadniczo na dwóch przesłankach: bezprawności postępowania lub zdarzeń przypisywanych podmiotowi oraz ujemnej ocenie psychicznego procesu warunkującego zachowanie się podmiotu³¹.

Konfrontacja treści odpowiedzialności ponoszonej w ujęciu ogólnym z odpowiedzialnością prawną podmiotów zbiorowych, mimo że ta pierwsza ma charakter represyjny, prowadzi do wniosku, iż nie jest ona *de lege lata* odpowiedzialnością ani karną, ani cywilną, ani też administracyjną, a wyłącznie odpowiedzialnością prawną *sui generis*. Jednak przepis art. 22 ustawy wyraźnie nakazuje stosowanie do postępowania w sprawie odpowiedzialności podmiotów zbiorowych k.p.k., co niewątpliwie może wskazywać na karny charakter tej odpowiedzialności. Nadto większość

OSNC 2005, nr 9, poz. 153; Postanowienie SN z dnia 10 grudnia 2004 r., III CK 55/04, OSNC 2005, nr 12, poz. 212.

²⁷ Artykuł 8 § 1 k.s.h.

²⁸ Artykuł 11 § 1 k.s.h.

²⁹ Artykuł 106 ust. 1 ustawy z dnia 22 maja 2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (t.j. Dz.U. z 2010 r., Nr 11, poz. 66 ze zm.).

³⁰ W. Lang, *Struktura odpowiedzialności prawnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne. Prawo” VIII, 1968, z. 31, s. 12.

³¹ B. Namysłowska-Gabrysiak, *Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. Komentarz*, Kraków 2004, s. 98–100.

przepisów ustawy utrzymuje charakter karny, m.in. te, które dotyczą kar pieniężnych, przepadku przedmiotów i korzyści majątkowych.

Zgodnie z przepisem art. 3 ustawy podmiot zbiorowy podlega odpowiedzialności za czyn zabroniony, jakim jest zachowanie osoby fizycznej, które przyniosło lub mogło przynieść podmiotowi zbiorowemu korzyść, chociażby niemajątkową, a osoba ta:

1) działała w imieniu lub w interesie podmiotu zbiorowego w ramach uprawnienia lub obowiązku do jego reprezentowania, podejmowania w jego imieniu decyzji lub wykonywania kontroli wewnętrznej albo przy przekroczeniu tego uprawnienia lub niedopełnieniu tego obowiązku;

2) została dopuszczona do działania w wyniku przekroczenia uprawnień lub niedopełnienia obowiązków przez osobę, o której mowa w pkt 1;

3) działała w imieniu lub w interesie podmiotu zbiorowego, za zgodą lub wiedzą osoby, o której mowa w pkt 1;

4) będąc przedsiębiorcą, bezpośrednio współdziałała z podmiotem zbiorowym w realizacji celu prawnie dopuszczalnego.

Wyjaśnienia w tym miejscu wymaga to, iż „działanie w interesie” nie jest pojęciem zdefiniowanym i należy przyjąć, iż będzie to każde działanie zmierzające do dokonania przysporzenia na rzecz podmiotu zbiorowego; „działaniem w imieniu” natomiast będzie takie działanie, do którego działający został upoważniony bądź na mocy przepisu ustawowego, bądź umownego, a więc pojęcie to należy interpretować w oparciu o pojęcia przedstawicielstwa i reprezentacji, występujące w prawie cywilnym³². Sam związek pomiędzy sprawcą przestępstwa a wówczas istniejącym podmiotem zbiorowym, jak również zawinienie występujące po stronie tegoż podmiotu, powinno być oceniane z perspektywy stanu faktycznego istniejącego w momencie popełnienia czynu zabronionego przez osobę fizyczną³³. Dodać ponadto należy, że zachowaniem osoby fizycznej, które mogło przynieść podmiotowi zbiorowemu korzyść, chociażby niemajątkową, jest nie tylko usiłowanie popełnienia przestępstwa, za które taki podmiot ponosi odpowiedzialność, ale także przestępstwo

³² K. Ondrysz, *Przesłanki odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary — po nowelizacji*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” XX, Wrocław 2006, s. 96–97.

³³ A. Bartosiewicz, *Przesłanki odpowiedzialności podmiotu zbiorowego — aspekty praktyczne*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2004, nr 2, s. 38–43.

dokonane, które teoretycznie mogło przynieść takiemu podmiotowi korzyść, choć faktycznie spowodowało straty³⁴.

Do wypełnienia przesłanek odpowiedzialności podmiotu zbiorowego konieczne jest, aby popełnienie czynu zabronionego przez osobę fizyczną zostało potwierdzone prawomocnym wyrokiem skazującym tę osobę, wyrokiem warunkowo umarzającym wobec niej postępowanie karne albo postępowanie w sprawie o przestępstwo skarbowe, orzeczeniem o udzielenie tej osobie zezwolenia na dobrowolne poddanie się odpowiedzialności albo orzeczeniem sądu o umorzeniu przeciwko niej postępowania z powodu okoliczności wyłączającej ukaranie sprawcy³⁵. Nieodzwonne jest również to, by w wypadku osób fizycznych, wskazanych w pkt 2 lub 3 artykułu 3 ustawy, do popełnienia czynu zabronionego doszło w następstwie bądź co najmniej braku należytej staranności w wyborze osoby fizycznej lub co najmniej braku należytego nadzoru nad tą osobą ze strony organu lub przedstawiciela podmiotu zbiorowego, bądź w następstwie organizacji działalności podmiotu zbiorowego, która nie zapewniła uniknięcia popełnienia czynu zabronionego przez osobę fizyczną (określoną w art. 3 pkt 1 lub 3a ustawy), podczas gdy mogło je zapewnić zachowanie należytej staranności, wymaganej w danych okolicznościach, przez organ lub przedstawiciela podmiotu zbiorowego³⁶. Przywołana norma, zgodnie z orzecznictwem, w sposób zupełnie jednoznaczny określa przesłankę „zawinienia” podmiotu zbiorowego jedynie w stosunku do osób wymienionych w art. 3 pkt 2 i 3 tej ustawy poprzez wskazanie na „winę” w wyborze lub nadzorze. Pominięcie w tym przepisie przesłanki własnej odpowiedzialności podmiotu zbiorowego za czyny osób wskazanych w art. 3 pkt 1, przy niewprowadzeniu jakichkolwiek innych zasad odpowiedzialności podmiotu za działania osób nim zarządzających, spowodowało brak możliwości pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności za czyny zabronione tej kate-

³⁴ B. Nita, *Model odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, PiP 2003, nr 6, s. 16 nn.

³⁵ Artykuł 4 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

³⁶ Artykuł 5 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

gorii osób³⁷. Podkreślić także należy, iż podmioty zbiorowe nie ponoszą odpowiedzialności za własne działania, lecz odpowiadają za oznaczone działania osób fizycznych. Nadto istotne jest to, że odpowiedzialność ta jest związana ze swoistą „winą w wyborze”, gdyż aby podmiot zbiorowy odpowiedzialności podlegał, należy mu wykazać co najmniej brak należytej staranności w wyborze osoby fizycznej lub brak należytego nadzoru nad tą osobą³⁸. Jednocześnie należy zauważyć, iż okolicznością ekskulpującą podmiot zbiorowy nie jest wybór osoby zawodowo zajmującej się dokonywaniem określonych czynności³⁹, podobnie jak sytuacja, w której przestępstwo zostało popełnione niezależnie od braków w jego organizacji⁴⁰.

Ostatni z warunków koniecznych do przypisania podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności polega na obligatoryjności popełnienia przez osobę fizyczną jednego z enumeratywnie wymienionych w art. 16 ustawy przestępstw:

- przeciwko obrotowi gospodarczemu,
- przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi,
- łapownictwa i płatnej protekcji,
- przeciwko ochronie informacji,
- przeciwko wiarygodności dokumentów,
- przeciwko mieniu,
- przeciwko wolności seksualnej i obyczajności,
- przeciwko środowisku,
- przeciwko ludzkości, wolności i porządkowi publicznemu,
- przeciwko zwalczaniu nieuczciwej konkurencji,
- przeciwko własności intelektualnej,
- o charakterze terrorystycznym,
- przeciwko przeciwdziałaniu narkomanii,
- przeciwko prawu farmaceutycznemu,

³⁷ Postanowienie SN z dnia 5 maja 2009 r., IV KK 427/08, OSNKW 2009/7/57; Wyrok SN z dnia 1 kwietnia 2011 r., V KK 6/11, LEX nr 795222; M. Borkowski, *Glosa do postanowienia SN z dnia 5 maja 2009 r., IV KK 427/08*, Lex nr 113779/2.

³⁸ Wyrok WSA w Gdańsku z dnia 10 lipca 2007 r., I SA/Gd 565/07, „Gazeta Prawna” 2007/9/175.

³⁹ A. Bartosiewicz, *Przesłanki odpowiedzialności podmiotu zbiorowego...*, s. 42.

⁴⁰ T. Stasiak, *Lepsza mniejsza niż większa*, „Rzeczpospolita” PCD 2003/11/28.

- przeciwko bezpieczeństwu imprez masowych,
- przeciwko zasadom udostępniania informacji gospodarczych i wymianie danych gospodarczych,
- skarbowych przeciwko obowiązkowi podatkowemu i rozliczeniom z tytułu dotacji lub subwencji,
- skarbowych przeciwko obowiązkowi celnemu oraz zasadom obrotu z zagranicą towarami i usługami,
- skarbowych przeciwko obrotowi dewizowemu,
- skarbowych przeciwko organizacji gier hazardowych⁴¹.

W celu podkreślenia znaczenia konstrukcji odpowiedzialności podmiotu zbiorowego trzeba wskazać, iż podmiot zbiorowy ponosi wyłącznie „wtórna” odpowiedzialność za przestępstwo popełnione przez osobę fizyczną, toteż postępowanie toczące się na podstawie przepisów niniejszej ustawy nie jest postępowaniem o przestępstwo popełnione przez osobę fizyczną, a także podmiot zbiorowy nie jest w tym postępowaniu oskarżony o przestępstwo popełnione przez tę osobę fizyczną⁴².

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy wspomnieć także o uwagach dotyczących praktycznego ujęcia zagadnienia. W przepisie art. 3 pkt 1 ustawy koncentruje się mianowicie określenie tychże osób fizycznych, które z czysto statystycznego punktu widzenia najczęściej mogą odpowiadać za popełnienie któregośkolwiek z przestępstw bądź przestępstw skarbowych enumeratywnie wyszczególnionych w art. 16. Osoby, o których mowa, stanowią bowiem głównie kadrę zarządzającą⁴³.

Tematyka niniejszego opracowania wymaga poza powyższymi rozważaniami poruszenia kwestii prawa do obrony podmiotu zbiorowego. Na wstępie wypada rozdzielić dwie fazy postępowania: jurysdykcyjną i fazę postępowania przygotowawczego. Przepisy normujące postępowanie jurysdykcyjne z punktu widzenia podmiotu zbiorowego zdają się chronić jego uprawnienia związane z ewentualnymi konsekwencja-

⁴¹ Artykuł 16 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

⁴² B. Nita, *Materiałnoprawne i procesowe założenia ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, cz. II*, „Radca Prawny” 2003, nr 6, s. 36 nn.

⁴³ T. Razowski, *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych po nowelizacji*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 9, s. 128 nn.

mi, które będzie ponosił w następstwie rezultatu toczącego się postępowania. Jeżeli bowiem w trakcie toczącego się postępowania karnego bądź postępowania w sprawie o przestępstwo skarbowe przeciwko osobie fizycznej, spełniającej przesłanki art. 3 ustawy o czyn wymieniony w art. 16 ustawy, zajdzie uzasadnione podejrzenie, że popełniony przez osobę fizyczną czyn zabroniony przyniósł lub mógł przynieść korzyść majątkową lub niemajątkową podmiotowi zbiorowemu, wtedy to ów podmiot może zgłosić udział swojego przedstawiciela w tym postępowaniu, a co za tym idzie, skorzystać z pomocy profesjonalnego obrońcy. Podmiot zbiorowy dokonuje wyboru swojego przedstawiciela właściwie dowolnie, z wyłączeniem jednak osoby fizycznej, przeciwko której toczy się to postępowanie. Zgłoszenie, o którym mowa, odbywa się w formie pisemnej na zasadzie art. 119 i 120 k.p.k.⁴⁴ W tym miejscu należy podkreślić z całą stanowczością, iż wspomniane zgłoszenie udziału przedstawiciela podmiotu zbiorowego może mieć miejsce wyłącznie w fazie postępowania jurysdykcyjnego, z ograniczeniem do momentu zamknięcia przewodu sądowego w pierwszej instancji. Podkreślenie to jest o tyle istotne, o ile przepis art. 21 ust. 1 ustawy jest jedynym przepisem prawnym, dającym podstawę wstąpienia przedstawiciela podmiotu zbiorowego do toczącego się postępowania przeciwko osobie fizycznej, za której działania podmiot ten będzie w efekcie odpowiedzialny prawnie. Możliwość zgłoszenia przedstawiciela z opcją reprezentowania przez profesjonalnego pełnomocnika nie została natomiast przyznana w zakresie toczącego się postępowania przygotowawczego. Na tym etapie procesu toczącego się co prawda przeciwko osobie fizycznej, lecz z konsekwencjami dla podmiotu zbiorowego, uprawnienia tego podmiotu nie są ani jasne, ani pełne. Uregulowanie odnoszące się do tej części procesu, która toczy się przed wniesieniem aktu oskarżenia do sądu, są ograniczone do stwierdzenia, iż w wypadku gdy w postępowaniu przygotowawczym zostanie ustalony podmiot, co do którego zachodzi uzasadnione podejrzenie, że odniósł bądź mógł odnieść korzyść nawet niemajątkową z czynu dokonanego przez osobę fizyczną, wobec której toczy się postępowanie przygotowawcze, wtedy niezwłocznie powiadamia się ten podmiot celem

⁴⁴ Artykuł 21 ust. 1–3 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

poinformowania o tymże podejrzeniu oraz pouczeniu o uprawnieniach i obowiązkach⁴⁵. Jednym z tych uprawnień jest możliwość zgłoszenia swojego udziału, lecz — jak wskazano wcześniej — dopiero w postępowaniu przed sądem. Zgłoszeniem udziału w postępowaniu nie jest więc zawiadomienie dokonane przez organ postępowania przygotowawczego w tej fazie. Pouczenie podmiotu zbiorowego obejmuje ponadto następujące uprawnienia związane z postępowaniem sądowym, w którym podmiot zbiorowy zdecyduje się brać udział:

- prawo dostępu do akt,
- inicjatywa dowodowa,
- prawo zadawania pytań osobie przesłuchiwanej,
- prawo zawiadomienia o terminie rozprawy głównej,
- dopuszczenie dowodów,
- uprawnienie do wypowiedzi po zamknięciu rozprawy,
- uprawnienie do skutecznego złożenia wniosku o sporządzenie i doręczenie uzasadnienia wyroku oraz jego doręczenia,
- prawo zaskarżenia orzeczenia w całości, w części, lub zaskarżenia samego uzasadnienia,
- prawo złożenia apelacji,
- prawo złożenia zażalenia na postanowienia sądu zamykające drogę do wydania wyroku,
- prawo odmowy zeznań,
- prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza,
- obowiązek stawiennictwa,
- prawo ustanowienia profesjonalnego pełnomocnika⁴⁶.

Inaczej kształtuje się natomiast zagadnienie dotyczące uprawnienia do ustanowienia pełnomocnika w konsekwencji odesłania na grunt przepisów procedury karnej. Podmiot zbiorowy mainowicie, zgodnie z zasadą urzeczywistniania konstytucyjnego prawa do obrony, bez względu na etap toczącego się postępowania przeciwko osobie fizycznej, jest uprawniony zgodnie z art. 87 § 2 k.p.k. do ustanowienia pełnomocnika. Z treści tego przepisu, znajdującego zastosowanie do podmiotu zbiorowego,

⁴⁵ Artykuł 21 ust. 4 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

⁴⁶ Artykuł 21a ust. 1 i 2 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

rowego⁴⁷, wynika bowiem, iż osoba niebędąca stroną może ustanowić pełnomocnika, jeżeli wymagają tego jej interesy w toczącym się postępowaniu. Jednocześnie nie ulega wątpliwości, że interesy podmiotu zbiorowego wymagają profesjonalnego działania pełnomocnika, w sytuacji gdy wobec osoby fizycznej, związanej zgodnie z wymaganiem ustawowym z danym podmiotem zbiorowym, wszczęte zostało postępowanie karne, a wymierzenie kary pieniężnej temu podmiotowi w wysokości do 20 mln złotych jest tylko jedną z kar przewidzianych przez ustawę.

Inaczej natomiast należy oceniać uprawnienie dostępu do akt sprawy. Podmiot zbiorowy uzyskuje bowiem dostęp do akt sprawy sądowej z możliwością sporządzenia odpisów, lecz uprawnienie to nabędzie tylko pod warunkiem rozpoczęcia się już postępowania sądowego oraz zgłoszenia udziału przedstawiciela w sprawie przez podmiot zbiorowy⁴⁸. Natomiast w kwestii postępowania przygotowawczego sytuacja podmiotu zbiorowego znacznie się pogarsza. Nie ma on w żadnym zakresie prawa dostępu do akt, co wynika z przyznania tychże uprawnień wyłącznie stronom, obrońcom, pełnomocnikom i przedstawicielom ustawowym⁴⁹. Skoro podmiot zbiorowy nie ma na etapie postępowania przygotowawczego charakteru strony, nie przysługuje mu prawo zgłoszenia swojego udziału w toczącym się procesie. Pewne nadzieje można by w tym zakresie pokładać w normie stanowiącej, iż za zgodą prokuratora akta w toku postępowania przygotowawczego mogą być w wyjątkowych wypadkach udostępniane innym osobom⁵⁰, jednak norma ta nie zapewnia realnej, pewnej i trwałej możliwości dostępu do akt, z uwagi na uznaniowy charakter decyzji prokuratora. Należy również podkreślić, że nawet bezpośrednio odesłanie do uregulowań k.p.k. nie daje możliwości skorzystania z prawa do dostępu do akt, wyłączeniem od odesłania objęte są bowiem m.in. przepisy dotyczące postępowania przygotowawczego. Tak więc nie będą miały zastosowania do postępowania w sprawie odpowiedzialno-

⁴⁷ Artykuł 87 § 2 k.p.k. w zw. z art. 21a ust. 2 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

⁴⁸ Artykuł 156 § 1 k.p.k. w zw. z art. 21a ust. 1 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

⁴⁹ Artykuł 21 ust. 1 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, *a contrario*, oraz art. 156 k.p.k.

⁵⁰ Artykuł 156 § 5 zd. 2 k.p.k.

ści podmiotów zbiorowych przepisy o śledztwie i dochodzeniu, a więc również te pozwalające na przeglądanie akt w toku postępowania przygotowawczego. Zgodnie z głosami doktryny wyłączenie to nie dotyczy natomiast uregulowań związanych z czynnościami sprawdzającymi. Nie wydaje się zaś możliwe podjęcie przez prokuratora czynności polegających na żądaniu nadesłania lub przedstawienia akt oraz dokumentów i pisemnych wyjaśnień, a także przesłuchania świadków, zasięgania opinii biegłych czy przeprowadzania oględzin w celu wyjaśnienia sprawy⁵¹, przed skierowaniem wniosku o pociągnięcie podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności⁵². Dla przykładu należy wskazać, iż odpowiednie stosowanie przepisów k.p.k. będzie miało charakter zróżnicowany. Niektóre przepisy k.p.k. będą stosowane bez modyfikacji w postępowaniu określonym w ustawie, np. te dotyczące zasady swobodnej oceny dowodów, inne natomiast — w sposób zmodyfikowany: np. przy wstępnej kontroli wniosku przez sąd sformułowania dotyczące wstępnej kontroli aktu oskarżenia należy odnosić do wniosku, zaś pojęcie „oskarżonego” trzeba zastąpić określeniem „podmiot zbiorowy”. Pewna grupa przepisów w ogóle nie będzie miała zastosowania, chociażby przepisy dotyczące środków zapobiegawczych⁵³.

W kwestii ograniczenia prawa przeglądania akt podmiotu zbiorowego pojawia się również dodatkowy problem. Na etapie postępowania przygotowawczego oraz w postępowaniu sądowym do momentu zgłoszenia swojego udziału przez podmiot zbiorowy nie ma on charakteru strony, co powoduje w konsekwencji uniemożliwienie mu zapoznania się ze zgromadzonym materiałem dowodowym. Oczywiście nie można zapominać, iż toczące się postępowanie stanowi proces przeciwko osobie fizycznej, jednak wynik tego postępowania, jak również zebrane dowody, sposób ich zgromadzenia mogą doprowadzić w efekcie do pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności prawnej, będącej co prawda odpowiedzialnością wtórną do odpowiedzialności przypisanej osobie

⁵¹ Artykuł 43 ust. 1 ustawy z dnia 20 czerwca 1985 r. o prokuraturze (Dz.U. z 2011 r., Nr 270, poz. 1599 ze zm.).

⁵² W. Grzeszczyk, *Wątpliwości proceduralne związane ze stosowaniem ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary*, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 1, s. 70–81.

⁵³ *Ibidem*, s. 72.

fizycznej, lecz wywołującą niewątpliwie wiele negatywnych następstw, z nałożeniem kary łącznie. Trzeba zaznaczyć, iż postępowanie przeciwko podmiotowi zbiorowemu może się zakończyć postanowieniem o umorzeniu postępowania, wyrokiem skazującym lub uniewinniającym podmiot zbiorowy. Wobec takiego podmiotu nie można natomiast stosować instytucji warunkowego umorzenia postępowania, z uwagi na fakt, iż merytoryczne podstawy tej instytucji są uregulowane w k.k.⁵⁴, a w ustawie o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych brakuje odesłania nakazującego odpowiednie stosowanie przepisów k.k. do zagadnień nieuregulowanych bezpośrednio w samej ustawie⁵⁵.

W następstwie przeprowadzonego postępowania sąd zobligowany jest do orzeczenia wobec podmiotu zbiorowego przepadku:

— przedmiotów pochodzących chociażby pośrednio z czynu zabronionego albo które służyły lub były przeznaczone do popełnienia czynu zabronionego;

— korzyści majątkowej pochodzącej chociażby pośrednio z czynu zabronionego;

— równowartości przedmiotów lub korzyści majątkowej pochodzących chociażby pośrednio z czynu zabronionego. Jedynie w wypadku, gdy korzyść majątkowa lub jej równowartość podlega zwrotowi innemu podmiotowi, przepadek nie jest orzekany⁵⁶.

Ponadto wobec podmiotu zbiorowego można orzec na okres od 1 roku do 5 lat:

— zakaz promocji lub reklamy prowadzonej działalności, wytwarzanych lub sprzedawanych wyrobów, świadczonych usług lub udzielanych świadczeń;

— zakaz korzystania z dotacji, subwencji lub innych form wsparcia finansowego środkami publicznymi;

— zakaz dostępu do środków pochodzących z funduszy strukturalnych, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rybackiego oraz do środków na realizację Wspólnej Polityki Rolnej, w wypadku skazania

⁵⁴ Artykuł 66 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. k.k. (Dz.U. z 1997 r., Nr 88, poz. 553 ze zm.).

⁵⁵ B. Nita, *Materialnoprawne i procesowe założenia...*, s. 36 nn.

⁵⁶ Artykuł 8 ust. 1 i 2 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

osoby za przestępstwo powierzania pracy cudzoziemcom bez ważnego dokumentu uprawniającego do pobytu na terytorium RP⁵⁷;

— zakaz korzystania z pomocy organizacji międzynarodowych, których Rzeczpospolita Polska jest członkiem;

— zakaz ubiegania się o zamówienia publiczne;

— zakaz prowadzenia określonej działalności podstawowej lub ubocznej;

— podanie wyroku do publicznej wiadomości⁵⁸.

Mając na uwadze specyfikę odpowiedzialności podmiotów zbiorowych oraz niepełność uregulowań, zorientowanych na celu urzeczywistnienia prawa do obrony, należy *de lege ferenda* postulować potrzebę dalszej zmiany przepisów ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, idącą w kierunku pełniejszej ochrony praw podmiotu zbiorowego, odpowiadającą zasadom postępowania karnego oraz fundamentalnym zasadom porządku prawnego. Miałoby to zastosowanie poprzez wprowadzenie do wspomnianej ustawy uregulowania przyznającego uprawnienia podmiotowi zbiorowemu w zakresie szerszym, niż zostało to ustanowione wobec podmiotu niebędącego stroną (art. 87 § 2 k.p.k.) — obejmujące w szczególności:

— prawo zgłoszenia się do toczącego się postępowania przeciwko osobie fizycznej, działającej uprzednio w imieniu lub w interesie podmiotu zbiorowego, bądź przeciwko przedsiębiorcy współdziałającemu z podmiotem zbiorowym, w wypadku gdy otrzymała wiadomość o toczącym się postępowaniu karnym przeciwko tej osobie;

— prawo zgłaszania wniosków dowodowych oraz udziału w czynnościach postępowania;

— prawo przeglądania akt na równi ze stroną;

— prawo do korzystania z pomocy profesjonalnego pełnomocnika bez konieczności wykazywania, że wymaga tego obrona jego interesów,

⁵⁷ Artykuł 9 i 10 ustawy z dnia 15 czerwca 2012 r. o skutkach powierzania wykonywania pracy cudzoziemcom przebywającym wbrew przepisom na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2012 r., poz. 769 ze zm.) w zw. z art. 5 ust. 3 pkt 1 i 4 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz.U. z 2009 r., Nr 157, poz. 1240 ze zm.).

⁵⁸ Artykuł 9 ust. 1 i 2 ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary.

by w konsekwencji podmiot zbiorowy miał realną możliwość wpływu na toczące się postępowanie, którego wynik może zaważyć na jego odpowiedzialności karnej, a także by ewentualnie już na etapie postępowania przygotowawczego wykluczyć podstawy pociągnięcia podmiotu zbiorowego do odpowiedzialności za czyny zabronione pod groźbą kary.

Construction of responsibility of collective bodies for acts prohibited under penalty in the light of the fundamental principle of the legal order — the right of defence

Summary

The article focuses on the fundamental right of a subject exposed to negative consequences during criminal proceedings. The determination of the scope of a constitutionally and statutorily granted right of defence, in particular in the light of the access to the dossier by the collective body's counsel and by the collective body itself, as well as the analysis of the construction of collective body's responsibility, point to the legal restrictions regarding the right of defence on grounds of the act on responsibility of collective bodies for acts prohibited under penalty. It has been emphasized that a collective body holds no right of access to the evidence gathered during proceedings against a natural person, the result of which may directly impose the criminal responsibility of the collective body, effecting in certain negative consequences, including imposition of a penalty. The specific nature of collective bodies' responsibility has drawn demands towards the capacity of a collective body to influence the proceedings in progress.

Keywords: collective bodies, criminal liability, right to defence, criminal procedure, access to case files.